

УДК 902.2:378(476.7)

А. А. Башкоў

канд. гіст. навук, дац., дац. каф. гісторыі славянскіх народаў
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна
e-mail: bashkow@mail.ru

АРХЕАЛАГІЧНАЕ ВЫВУЧЭННЕ РЭЗІДЭНЦЫІ САПЕГАЎ У РУЖАНАХ ЭКСПЕДЫЦЫЯЙ БРДУ ІМЯ А. С. ПУШКІНА

Выкладзены асноўныя вынікі палявых даследаванняў археалагічнай экспедыцыі БрДУ імя А. С. Пушкіна на тэрыторыі рэзідэнцыі Сапегаў у г. п. Ружаны Пружанскага р-на Брэсцкай вобласці. Акцэнт зроблены на пачатак новага этапу археалагічнага вывучэння гэтага аб'екта. Вынікі экспедыцыйнай працы прадстаўлены ў храналагічным парадку, што дазваляе сфарміраваць уяўленні пра этапы назапашвання і сістэматызацыі здабытага археалагічнага матэрыялу па кожным аб'екце палацавага комплексу. Выказаны шэраг заўваг і меркаванняў адносна асаблівасцей архітэктуры, захаванасці рэшткаў першапачатковай рэзідэнцыі Сапегаў, а таксама матэрыяльнай культуры насельніцтва рэзідэнцыі ў перыяд Новага часу.

Уводзіны

Рэзідэнцыя Сапегаў у г. п. Ружаны з'яўляецца шэдэўрам архітэктуры барока і класіцызму другой паловы XVIII ст. Яе рэшткі размешчаны на ўсходняй ускраіне населенага пункта на трасе Ружаны – Косава. Гэты архітэктурны помнік узносіцца маляўнічымі руінамі над наваколлем і сваёй велічнасцю прымушае схіліць галовы перад магутнасцю магнатаў Вялікага Княства Літоўскага і талентам еўрапейскіх архітэктараў Яна Сігізмунда Дэйбля і Яна Самуэля Бэкера. З 2008 г. распачаліся працы па рэстаўрацыі і рэканструкцыі гэтага шыкоўнага помніка архітэктуры. Але за прыгожымі фасадамі ўзноўленых будынкаў сённяшняга музея хаваецца руплівая і цяжкая праца археолагаў, якія павінны крок за крокам адкрываць рэшткі некалі велічнага архітэктурнага комплексу. Даследаванні археолагаў сталі неад'емнай часткай працы архітэктараў-рэстаўратараў і будаўнікоў па вяртанні гістарычна аб'ектаўнага аблічча рэзідэнцыі Сапегаў.

Ружаны – населены пункт за 130 км на паўночны ўсход ад Брэста і за 45 км на паўночны ўсход ад Пружан [2, с. 531]. Згадваюцца Ружаны з канца XV ст. як уладанні Казіміра Ягелончыка. З XVI ст. яны пераходзяць да рода Тышкевічаў, а пазней Бруханскіх, якія прадаюць Ружаны Льву Сапегу ў 1598 г. [9, с. 244]. Да канца XVIII ст. Ружаны становяцца адной з важнейшых рэзідэнцый гэтага магнатскага роду.

На пачатку XVII ст. Львом Сапегам быў збудаваны двухпавярховы крыжападобны ў плане каменна-цагляны палац з трыма вежамі. Памяшканні на першым паверсе былі скляпеннымі, на другім – з бэлечнымі перакрыццямі. Пад палацам знаходзіліся двухпавярховыя падвалы. Акрамя вестыбюля і залы прыёмаў меліся жылыя пакоі, кабінет, архіў, бібліятэка. У 1698 г. падчас барацьбы Сапегаў і Агінскіх і пазней, у часы Паўночнай вайны 1700–1721 гг., палац быў моцна пашкоджаны. Аднак яго аднавілі: у 70–80-я гг. XVIII ст. палац быў перабудаваны пад кіраўніцтвам вядомага саксонскага архітэктара Яна Самуэля Бэкера і набыў рысы барока і класіцызму (былі ўзведзены сіметрычныя бакавыя карпусы, злучаныя з палацам аркадамі). Ва ўсходнім корпусе размяшчаліся тэатр і манеж, у заходнім – карцінная галерэя. Паралельна палацу па восі ўнутранага двара былі збудаваны арачная ўязная брама з прыбудаванымі з абодвух бакоў двухпавярховымі флігелямі (кардэгардамі). Аднак актыўна распачатае Аляксандрам Сапегам будаўніцтва рэзідэнцыі спыняецца пасля смерці яго жонкі Магдалены Любамірскай, і ён пакідае рэзідэнцыю. У пачатку XIX ст. рэзідэнцыя аддаецца ў арэнду яўрэйскаму роду Пінэсаў, якія разгарнулі тут ткацкую вытворчасць. Падчас Першай су-

светнай вайны комплекс быў часткова разбураны. Да 1944 г. ва ўсходнім корпусе размяшчалася ткацкая фабрыка, але пры адступленні нямецкіх войск сапегаўская рэзідэнцыя зноў моцна пацярпела. Аднак да 1965 г. у заходнім флігелі каля ўязной брамы дзейнічаў кафельны цэх [4, с. 3–5].

У канцы 80-х – пачатку 90-х гг. XX ст. былі зроблены спробы рэстаўрацыі палацавага комплекса. Так, Беларускі рэстаўрацыйна-праектны інстытут у 1989 і 1992 гг. правёў комплексныя навуковыя даследаванні, у склад якіх уваходзілі археалагічныя работы, неабходныя для вызначэння захаванасці падмуркаў збудаванняў і асаблівасцей іх канструктыўных элементаў, а таксама вывучэння культурных пластоў [3; 5–8].

У 2008 г. распачаліся працы па рэстаўрацыі ўязной брамы з далейшым ўзнаўленнем флігеляў, якія прымыкалі да яе, а таксама рэстаўрацыяй і ўзнаўленнем тэатральнага корпуса. Гэта абумовіла актуальныя мэты працы спецыялістаў-археолагаў з Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна – даследаванне ўнутранай прасторы ўсходняга і заходняга флігеляў уязной брамы і тэатральнага корпуса. У арганізаваных экспедыцыях актыўны ўдзел бралі студэнты гістарычнага факультэта як у межах выязной археалагічнай практыкі, так і ў пазавучэбны час у якасці валанцёраў.

У выніку даследаванняў археолагі ўстанавілі, што на працягу існавання флігеляў яны неаднаразова разбураліся і рэканструяваліся. З другой паловы XIX ст. па 50-я гг. XX ст. тут знаходзіліся вытворчыя майстэрні, што, у сваю чаргу, прывяло да значнага пашкоджання культурных пластоў і канструктыўных элементаў саміх будынкаў. У цэнтральнай частцы ўсходняга флігеля было знойдзена заваленае падвальнае памяшканне, якое існавала ў першай палове XX ст. Знойдзеныя там рэчы ўказваюць на тое, што яно выкарыстоўвалася з часоў Першай сусветнай вайны. Апроч таго, ва ўсходнім флігелі была знойдзена значная колькасць артэфактаў другой паловы XVIII ст.

У 2010 г. усходні флігель быў адрэстаўраваны. Перспектыўныя працы былі скіраваны на ўзнаўленне заходняга флігеля. У ходзе яго вывучэння было пацверджана, што да сярэдзіны XX ст. тут знаходзіліся вытворчыя майстэрні. Гэта прывяло да моцнага пашкоджання культурных пластоў. Верхнія пласты па ўсёй плошчы флігеля на глыбіні да 60 см былі перамяшаныя і насычаныя бітай цэглай і камянямі. На значнай плошчы захаваліся рэшткі бетонных і каменна-цагляных канструкцый першай паловы XX ст. Толькі ніжэйшыя пласты, якія захаваліся паміж гэтымі канструкцыямі, утрымлівалі матэрыялы канца XVI – XVIII стст. Тым не менш вывучэнне гэтых пластоў дазволіла даказаць існаванне на месцы ўзведзенага ў другой палове XVIII ст. заходняга флігеля больш ранейшага збудавання сапегаўскай рэзідэнцыі, якое адносіцца да XVII ст. Гэта стала галоўным археалагічным адкрыццём.

Археолагі зафіксавалі рэшткі каменна-цаглянай канструкцыі, знішчанай пажараў, верагодна, у выніку магнацкай міжусобицы канца XVII ст., сабралі таксама значную калекцыю артэфактаў гэтага перыяду. Унікальнасць дадзенай калекцыі ў тым, што яе керамічны матэрыял менавіта XVII ст. добра датуецца дзякуючы значнай колькасці манет са стратыграфічных пластоў. Усяго ў межах заходняга флігеля ўдалося прасачыць чатыры будаўнічыя перыяды:

I (канец XVI – пачатак XVII ст.) – наяўнасць некалі драўлянага збудавання, якое згарэла, пра што сведчыць спрэсаваная вугальная праслойка;

II (першая палова – канец XVII ст.) – драўлянае збудаванне на каменным падмурку з цаглянай падлогай;

III (другая палова XVIII ст.) – каменна-цаглянае збудаванне самога флігеля;

IV (першая палова XX ст.) – каменна-цагляныя і бетонныя збудаванні, узведзеныя ў ходзе перабудовы флігеля пад вытворчыя майстэрні.

Сёння ўсходні флігель эксплуатаецца як гістарычны музей, а фрагменты знойдзенага збудавання XVII ст. закансерваваны і прадстаўлены ў экспазіцыі адкрытага

музея. Менавіта гэта пабудова стала важнейшым адкрыццём, бо яна існавала з самага пачатку ўпарадкавання дадзенай тэрыторыі пад рэзідэнцыю Льва Сапегі. Гэта дае падставы з вялікай доляй верагоднасці меркаваць, што калі на глыбіні аднаго метра захаваліся сляды збудавання, якое некалі ўваходзіла ў склад комплекса рэзідэнцыі, то не выключана, што на шырокай пляцоўцы ўсяго Ружанскага палацавага комплекса залягаюць добра захаваныя культурныя пласты з рэшткамі першых збудаванняў сапегаўскай рэзідэнцыі XVII ст.

Але на гэтым «сюрпрызы» не скончыліся. На чарзе было археалагічнае вывучэнне тэатральнага корпуса Ружанскай рэзідэнцыі. Рэстаўратары паставілі перад археолагамі задачу ўскрыць заходнюю частку ўнутранай тэатральнай каланады і яе ўсходні край для ўдакладнення канструкцыйных элементаў каланады і фіксацыі стану яе захаванасці. Пачатковым пунктам працы археолагаў стала вывучэнне плана-праекта гэтага корпуса, зробленага Янам Самуэлем Бэкерам у 70-я гг. XVIII ст. Паводле плана, тэатральны корпус быў падзелены на тры часткі: паўночная частка збудавання ўяўляла сабой манеж для конных прагулак, у паўднёвай частцы размяшчаўся тэатр, з цэнтральнага, найменшага, памяшкання можна было трапіць у манеж і тэатр праз дзвярны праём і лесвіцу на другі паверх.

На плане Я. С. Бэкера дакладна пазначаны канструкцыі паўднёвай часткі корпуса, дзе размяшчаўся тэатр, у тым ліку і каланада, якая выконвала апорную функцыю для лоджый на балконах і канструкцыйных элементаў перакрыццяў. Каланада мела падковападобную форму, разгорнутую на поўдзень, з шаснаццаццю калонамі. Усярэдзіне «падковы» размяшчаўся партэр і аркестравая яма. Далей на поўдзень была сцэна і два аднолькавыя памяшканні па кутах будынка.

У ходзе праведзеных прац на тэрыторыі тэатральнага корпуса былі закладзены чатыры археалагічныя раскопы. У выніку былі ўскрыты і даследаваны фрагменты каменна-цаглянай канструкцыі, якая ўяўляла сабой цэльную падковападобную канструкцыю – унутраную каланаду тэатральнага памяшкання. Канструкцыя ўяўляла сабой дзевяць квадратных цагляных баз пад калоны з бакамі памерам 90 см. Усе базы калон былі аб'яднаны цаглянай сцяной. Цагляныя базы калон і сцяна, якая іх злучала, знаходзіліся на адзіным падмурку – падковападобным маналіце з дробных і сярэдніх камянёў, злучаных шчыльным вапнавым раствором. Высветлілася, што ўся канструкцыя ўскрытага фрагмента каланады змешчана ў пячаную падушку. Вышыня маналітнага падмурка, на якім узведзены базы калон, – 130 см.

Таксама была знойдзена каменна-цагляная канструкцыя на супрацьлеглым краі ўжо вядомай каланады. Гэта збудаванне з цэгла на каменна-вапнавым маналіце. Збудаванне ўяўляе сабой рэшткі тэатральнай лоджыі, абмежаванай з паўночнага і паўднёвага бакоў цаглянай сценкай. Падлога лоджыі была з цэгла, а яе плошча складала 15,75 м².

Ускрытыя фрагменты калоны даюць падставы рэканструяваць яе памеры і дакладнае размяшчэнне. Гэта дазволіць архітэктарам-рэстаўратарам з улікам адкрыццяў археолагаў правесці карэкціроўку праектнай дакументацыі і пачаць рэстаўрацыйныя працы ўнутры будынка з улікам аб'ектыўнай карціны ўцалелых канструкцыйных элементаў тэатра [1, с. 61].

З 2017 г. пасля працяглага перапынку пачаліся падрыхтоўчыя працы па рэстаўрацыі і ўзнаўленні знешніх сцен тэатральнага корпуса. Стратэгія рэстаўратараў зразумелая – умацаваць знешні перыметр сцен, узвесці дах і пачаць працы па ўзнаўленні інтэр'ера тэатральнага корпуса. Неабходным элементам гэтых прац з'яўляюцца мерапрыемствы па ўзмацненні і гідраізаляцыі падмуркаў усяго будынка, які мае 78,44 м даўжыні і 17,34 м шырыні. Згодна з актуальным заканадаўствам Рэспублікі Беларусь, гэтыя працы на помніку, які мае статус гісторыка-культурнай каштоўнасці, павінны праводзіцца пад наглядом спецыяліста-археолога. Такім чынам, археалагічныя дасле-

даванні на території сапегаўскай рэзідэнцыі набылі кшталт археалагічнага надзору. На працягу восені 2018 г. ажыццяўляўся нагляд за землянымі працамі ўздоўж паўднёвага і ўсходняга фасадаў тэатральнага корпуса сіламі спецыялістаў-археолагаў гіста-рычнага факультэта БрДУ імя А. С. Пушкіна.

Археалагічны надзор ажыццяўляўся за ходам выбаркі грунту з «захватак» (шурфы 1×3 м) для частковага і паслядоўнага адкрыцця падмуркаў з наступнай іх прамыўкай, прасушкай, узмацненнем і пакрыццём гідраізаляцыйным растворам. У выніку былі зафіксаваны канструктыўныя асаблівасці каменна-цагляных падмуркаў на вапнавым растворе. Былі зафіксаваны таксама асаблівасці ў канструкцыі будынка. У паўночна-ўсходнім куце будынка, з вонкавага боку, зафіксавана недакладнасць у падгонцы вонкавай сцяны ўсходняга фасада з падмуркам. Падмурак паступова выходзіць за межы нясучай сцяны па меры набліжэння да паўночна-ўсходняга кута будынка. Гэта можа сведчыць пра памылковасць разлікаў архітэктараў альбо будаўнікоў XVIII ст. Можна вельмі асцярожна выказаць меркаванне аб магчымым выкарыстанні падмуркаў больш ранніх па часе будынкаў, якія пазней былі адаптаваны пад канструкцыю тэатральнага корпуса. Аднак гэта будзе даказана альбо абвергнута пры далейшых археалагічных даследаваннях паўночнага і заходняга фасадаў будынка і яго ўнутранай прасторы.

Важным момантам праведзеных даследаванняў з'яўляецца фіксацыя культурных напластаванняў уздоўж паўночнага і ўсходняга фасадаў тэатральнага корпуса. Зафіксаваны добра захаваны культурны пласт на глыбіні аднаго метра ад дзённай паверхні. Гумасаваны чорны пласт магутнасцю ад 20 да 40 см багата насычаны артэфактамі XVII–XVIII стст., пашкоджаны пазнейшымі перакопамі каля паўночна-ўсходняга і паўднёва-ўсходняга кутаў. Яго магутнасць расце па меры прасоўвання на поўнач. Акрамя таго, ён некалькі разоў перарываецца рэшткамі пазнейшых будынкаў, узведзеных каля паўднёвага і ўсходняга фасадаў. Будынкi хутчэй за ўсё мелі гаспадарчае прызначэнне падчас функцыянавання вытворчых майстэрняў і суконнага прадпрыемства ў XIX – першай палове XX ст. Будынак, які далучаўся да ўсходняга фасада, стаяў на каменных падмурках і меў каля 10 м шырыні. Будынак каля паўднёвага фасаду стаяў на цагляных падмурках, быў пакрыты грубай дахоўкай (зафіксавана вялікая канцэнтрацыя бітай дахоўкі) і меў каля 5 м шырыні. На жаль, аб'ёмы ўскрытага грунту не дазволілі ўстанавіць дакладных памераў будынкаў.

Падчас археалагічнага вывучэння Ружанскай рэзідэнцыі Сапегаў былі праведзены трэнінгі-практыкумы для студэнтаў гістарычнага факультэта спецыяльнасці «Гісторыя (археалогія)» БрДУ імя А. С. Пушкіна. Выезды на аб'ект студэнтаў ажыццяўляліся паэтапна. Некаторыя ўдзельнікі экспедыцыі ўжо мелі вопыт валанцёрскай працы на археалагічных помніках Берасцейшчыны. Студэнты-археологі ўзялі актыўны ўдзел у архітэктурна-археалагічных даследаваннях тэатральнага корпуса Ружанскай рэзідэнцыі Сапегаў. Перад студэнтамі былі пастаўлены такія задачы, як зачыстка профіляў у архітэктурных «захватках» пры падмурках тэатральнага корпуса; фіксацыя стратыграфічных асаблівасцей культурных напластаванняў уздоўж паўднёвага і ўсходняга фасадаў тэатральнага корпуса; збор археалагічнага матэрыялу ў пашкоджаным падчас земляных прац культурным пласце. Важнай задачай студэнтаў быў маніторынг аб'ектыўнага стану захавання цэнтральнага будынка рэзідэнцыі і рэшткаў заходняга корпусу. Быў зроблены агляд руін цэнтральнага палаца, апісаны канструкцыйныя асаблівасці памяшканняў і падвалаў. Былі абмеркаваны перспектывы далейшага вывучэння гэтага ўнікальнага архітэктурна-археалагічнага комплексу і ўдзелу ў іх студэнтаў-валанцёраў гістарычнага факультэта БрДУ імя А. С. Пушкіна.

Аналіз здабытага археалагічнага матэрыялу, які датуецца ў асноўным XVII–XVIII стст., паказвае на актыўнае функцыянаванне рэзідэнцыі ў акрэслены перыяд. Нешматлікія матэрыялы пазнейшага часу сведчаць аб заняпадзе свецкага жыцця на акрэс-

ленай тэрыторыі, што адпавядае гістарычным звесткам аб змене функцыянальнага прызначэння гэтага архітэктурнага комплексу – пераўтварэння яго ў вытворча-гаспадарчы цэнтр. Значная археалагічная калекцыя, багатая керамічным і шкляным посудам, будаўнічай керамікай і рэчамі паўсядзённага ўжытку, паказвае на блізкасць і пэўную ўніфікацыю матэрыяльнай культуры шляхецкай рэзідэнцыі з аналагічным археалагічным матэрыялам гарадоў і мястэчак XVII ст. Але з другой паловы XVIII ст. выразна прасочваецца адрозненне ў археалагічным матэрыяле, які пачынае паказваць сацыяльную статуснасць яе носьбітаў і, адпаведна, уладароў рэзідэнцыі ў Ружанах. Так, у культурных пластах з’яўляецца замежны шкляны, фарфаравы і фаянсавы посуд. Значная колькасць якаснай паліванай кафлі сведчыць аб шыкоўным унутраным убранстве палацавага комплексу. З’яўляецца багаты нумізматычны матэрыял шырокай геаграфіі з сярэбранымі і білонавымі экзэмплярамі.

Заклучэнне

Археалагічныя раскопкі на тэрыторыі сапегаўскай рэзідэнцыі ў Ружанах праводзіліся ў 2008, 2010, 2011 гг. Археалагічны надзор з удзелам студэнтаў спецыяльнасці «Гісторыя (археалогія)» БрДУ імя А. С. Пушкіна ажыццяўляўся ў 2018 г. Задачы, пастаўленыя рэстаўратарамі перад археолагамі, былі выкананы. Усе знойдзеныя канструкцыйныя элементы Ружанскага палацавага комплексу ўлічаны ў праектнай дакументацыі, часткова выкарыстаны і будуць далей выкарыстоўвацца ў рэстаўрацыйна-ўзнаўляльных працах. Сабраная ў ходзе археалагічных даследаванняў калекцыя артэфактаў папоўніла фонды Ружанскага музея і дазволіла даследчыкам прасачыць асноўныя этапы функцыянавання гэтага помніка на працягу чатырох стагоддзяў. Шэраг пытанняў, звязаных з існаваннем першай рэзідэнцыі Сапегаў у канцы XVI – першай палове XVIII ст., чакаюць свайго рашэння ў ходзе далейшых археалагічных прац на тэрыторыі гэтага ўнікальнага архітэктурна-археалагічнага помніка.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Башков, А. А. Шляхетские резиденции Брестчины в свете археологических исследований: Ружаны, Скоки, Коссово, Закозель : монография / А. А. Башков. – Брест : БрГУ, 2017. – 287 с.
2. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя : у 10 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2004–2018. – Т. 3 : Брэсцкая вобласць. – 2007. – 608 с.
3. Здановіч, Н. І. Архітэктурна-археалагічныя доследы вежы XVI ст. палаца Сапегаў у мястэчку Ружаны летам 1992 г. / Н. І. Здановіч. – Мінск, 1992. – 39 с.
4. Историко-архивные и библиографические изыскания по южному корпусу / сост. В. Калнин // Памятник архитектуры XVII–XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г. п. Ружаны Пружанского р-на Брестской области : комплекс. науч. изыскания. – Минск, 1990. – 35 с.
5. Комплексные научно-изыскательские работы. Восточный корпус. Альбом фотоиллюстраций / сост. А. Пенькевич, В. Синявский, А. Сухоцкий // Памятник архитектуры XVII–XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г. п. Ружаны Пружанского р-на Брестской области : комплекс. науч. изыскания. – Минск, 1990. – 54 с.
6. Комплексные научно-изыскательские работы. Восточная аркада. Альбом фотоиллюстраций / сост. А. Пенькевич, В. Синявский, А. Сухоцкий // Памятник архитектуры XVII–XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г. п. Ружаны Пружанского р-на Брестской области : комплекс. науч. изыскания. – Минск, 1990. – 27 с.

7. Комплексные научно-исследовательские работы. Восточный корпус / сост. А. Пенькевич, В. Синявский, А. Сухоцкий // Памятник архитектуры XVII–XVIII вв. Дворцовый ансамбль в г. п. Ружаны Пружанского р-на Брестской области : комплекс. науч. изыскания. – Минск, 1990. – 8 с. (чертежи).

8. Трусаў, А. Справаздача аб правядзенні архітэктурна-археалагічных даследаваннях у 1989 г. / А. Трусаў, І. Чарняўскі. – Минск, 1990. – 85 с.

9. Федорук, А. Т. Старинные усадьбы Берестейщины / А. Т. Федорук ; ред. Т. Г. Мартыненко. – 2-е изд. – Минск : Белорус. Энцикл., 2006. – 576 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 11.01.2019

Bashkou A. A. Archaeological Studies of the Residence of Sapiehas of Ruzhany Expedition by BrSU Named after A. S. Pushkin

The paper summarized the main results of archeological research in the residence of the sapiehas of Ruzhany, carried out in the context of the restoration and of the rescue (protected) research during the last decade. Some considerations on the further investigation of the previously known and new archaeological sites by the results of the archaeological research in this residence have been made.